

Mezey László

A magyar szakrális nyelv problémájához

Előző előadásomban a szakrális nyelv fogalmával ismerkedtünk meg. A fogalmi, filológiai és történelmi szempontok egybevetése után arra a következtetésre kellett jutni, hogy magyar szakrális nyelv nincs. Megteremtéséhez ugyanazt az utat kell majd megjárni, amely a keresztény ókorban a kezdetben egyetlen, görög liturgikus nyelv fogalmes szóképzéséből kiindulva a szír, kopt és a latin liturgikus nyelvek kialakításához vezetett. Az út természetesen a fordítások útja volt. A magyar szakrális nyelv megteremtése az elérhető eredmények színvonala tekintetében is attól függ, hogy milyen sikerrel tudunk megbirkózni a fordítások sokszor valóban igen súlyos, szerteágazó problémákba ütköző feladatával.

Ugyancsak az előző alkalommal volt szó arról, hogy a nyelvi különbözőségeket – értvén ez alatt az egy nyelven belül adódó kifejezésbeli differenciákat – aszerint állapítjuk meg, hogy a közlendő gondolatok, amelyeket a szó, a nyelv közölni kíván, milyen jellegűek. Megállapíthattuk, hogy e különbségtétel szerint beszélhetünk köznyelvről, szaknyelvről és irodalmi (költői) nyelvről. A szakrális nyelv, mint ez szintén világossá lett, hasonlóképpen egy sajátos gondolatvilágnak a nyelvi kifejezése. És bár a vallásos fogalmi kincs-csel él, mégis más, mint egyszerűen a vallási ismeretek kifejezésére szolgáló katekétikus, homilétikus, vagy az érzelmi momentumot is bekapcsoló imádság-nyelv. A szakrális nyelvet az a sajátos gondolat- és élményvilág teremti meg önmaga nyelvi kifejezésének, amely az Isten kultuszával, a *sacra* gondolataival és tennivalóival azonos. A magyar szakrális nyelv kialakításában tehát a szakrális gondolat- és élményvilág és annak szavakkal történő kifejezésének lehető adekvát megoldásáig kell eljutni a magyar nyelvi gyakorlatban.

A probléma ismét kettős vetületben jelentkezik. Elméletben és gyakorlatban kell szemügyre venni a gondolat és a szó kapcsolatát. Esetünkben ez utóbbi vonatkozás fordítási próbálkozások konkrét problémáiban lesz leginkább érzékelhető. Előadásomban tehát az elméleti, elvi vonatkozások rövid összefoglalására szorítkozom, amihez szerény paradigmaként egy pünkösöd utáni vasárnap miseimádságának általában megfontolásra ajánlható, tartalmilag – és nem stílusosan – megoldott fordítását fogom bemutatni. A korreferensek azután a maguk részéről még öt hasonló próba fordítás bemutatásával szándékoznak a felvetett problémák tisztázásához hozzájárulni.

A szó, rendeltetése szerint, korrelatív viszonyban van azzal a dologgal, amit jelent. Elhangzó vagy leírt jele a valóság egy elemének, egy *res*-nek:

Mezey László középiskolai tanár, c. egyetemi tanár az 1960-as években behatóan foglalkozott a magyar liturgikus nyelv megteremtésének problémájával. Hatalmas háttértudását intenzív olvasással és kutatással kiegészítve mind elméletileg, mind gyakorlatilag készült erre a feladatra, sőt a vasárnapi orációk, a római kánon, a felhőtteresség szertartásának lefordításával „kipróbálta az általa jónak tartott megoldási lehetőséget” –, hogy saját szavát idézzük. Nagy kár, hogy a magyar egyház kevés figyelemre méltatta munkásságát. Mintegy 20 évvel ezelőtt tartotta meg az esztergomi liturgikus bizottságban azt a két előadást, melyet a kérdéskör megalapozó vizsgálatának nevezhetünk. Az első előadás szövege, sajnos, lappang, de Christine Mohrmann tanulmánya ezt a hiányt bizonyos fokig pótolja, a másodikat, mely egy oráció fordítás módszerét is szemlélteti, itt eredeti formájában – az előadás sajátos körülményeit is felidézve – közzé tesszük.

sémeion, signum. Amiért *jel* és aminek a jele: maga a *res*, a dolog, nem az első jelrendszer érzéki percipiálási folyamatában kapcsolja magához a neki megfelelő, a maga valóságának tartalmilag teljesen megfelelő szót, hanem a gondolati absztrakció szférájába emelkedve, már *fogalom*má alakított dolgot jelez vagy jelent. Ilyen értelemben mondja Szent Tamás, hogy a szó: *signum audibile interioris conceptus* [= egy belső fogalom hallható jele; NB. az így jelzett fordítások a közreadótól!].

A szó, a nyelv, a beszéd gondolatokat közöl. Rendeltetését tehát igazán akkor teljesíti, ha értelmünk számára hozzáférhetővé teszi a jelezni kívánt gondolatot, fogalmat, dolgot. A szónak igazi tartalmat, értelmi, erkölcsi súlyt, jelentőséget a vele jelezni kívánt dolog önmaga ad: az a valóság, ami a közlő intenciója szerint fogalmilag mögötte áll: a helyes jelentés-tartalom. A szó, a szavak, a beszéd megértéséhez nem a szavak érzéki tudomásulvétele, hanem a valóság-tartalmuk fogalmi megragadása, az *apprehensio* vezet el.

Bármennyire száraz, absztrakt módon színtelen, amit eddig mondtam, bármennyire is emlékezetünkben csak a *logica minor* és a *maior* néhány unalmas alapfogalmát kavarja fel, témánk velejéhez mégis gyorsan vezetett el. Sajátosan konkrét formákat ölt ugyanis gondolatmenetünk, ha arra gondolunk, hogy ugyanannak a dolognak sok száz- meg ezerféleképpen elhangzó vagy leírt *signuma* van, annyi, ahány nyelvet az emberiség ismer vagy beszél. Ámde „*unitas dicit perfectionem*”, az egy *res* a maga egyedüliségében különb, mint a hozzátartozó számtalan sokféle vagy többféle jel aszerint, hogy valamenyi, több vagy csak egy nyelvre gondolunk-e. Értelmünk és érzelmi világunk együtt, a *mens* nem éri be az érzékileg tudomásunkra jutó, elhangzó szóval, hanem a *signum* által jelzett gondolattal való kontaktust áhítja. Ha tényleg elértem azt, a *res* és a *signum* viszonya félreérthetetlen és szoros lesz, a gondolat világosan áll előttem, és egész tartalmi súlyával hat majd rám.

Egy gondolat, egy fogalom, mely először csak egy nyelven tudta magát kijelenteni, később több nyelven is hozzáférhető lesz, az illető nyelvek jelanyagára, szókincsére való átvitel útján. Íme, a szó eszközszerű, funkcionális szerepe a gondolat közlésében előttünk áll, mégpedig a mi problémánk összefüggésébe állítva most már. „Fordítás” – mondja a magyar, „*translatio*” – mondja a latin, és helyesebben. Az utóbbi latin terminus azt a gondolatot jelzi, hogy fogalmakat át kell helyezni, át kell ültetni egy másik nyelv kifejezési eszközei, lehetőségei közé. A cél: a fogalom, az „*interior conceptus*” megértése nem csupán szavak érzékelése, amik csak azért ismerősek számunkra, mert idegen nyelven hangzanak el vagy íródnak le. Ilyenformán a fordítás leglényegesebb tennivalója a fogalmi megközelítés garantálása lesz, és ezt követi majd a nyelvi kifejezés helyes módjának és formájának megtalálása. De ha az első, leglényegesebb feltétel biztosítva van, a második feladat már biztos alapon és könnyebben lesz megoldható: „*rem tene, verba sequuntur*” [= ragadd meg a dolgot magát, a szavak majd ebből következnek].

Olyan területre jutottunk most, ahol útbaigazítást sem szubjektív képzelőerő, ösztönszerű nyelvi ügyeskedés, de talán még a pasztorációs pragmatizmus ötletessége sem tud adni. A nagy perspektívák vagy háttérbe szorulnak, vagy bezárulnak előttünk, mert egyszerű technikai kérdések merülnek fel sorjában, mesterségbéli fogások ismerete és alkalmazása lép előtérbe. Le kell

tehát szállnunk a szubjektív és pragmatikus szárnyalás magasságából, és útbaigazítást kell kérnünk egyszerű szakismeretekből, mint aminő a jelentés és a nyelvi logika, sőt fel kell frissíteni majd a diákkori latin nyelvtani ismereteinket. Aristotelész a „*Peri Herméneias*” első öt fejezetét a *szemiotikának* szánta, és ezzel elindította egy tudományág fejlődését, mely a sztoikusokon át a Scholáig vezetett mint első állomásig. Az újabb korban érintkezést talált a nyelvi logikával (Husserl), a Hilbert-féle meta-matematikával. Legújabb művelői (A. Tarski, R. Carnap, Ch. Moris) külön önálló gondolkodási metodikát tudtak belőle alkotni. A tény, hogy a *szemiotika* a kibernetikába integrálódhatott, mutatja, hogy milyen rendíthetetlenül szigorú gondolkodási kategóriák igénybevételét jelenti a *translatio* sikeres megoldása.

„*Ars ab artando*” – mondták a régiek, ami azt jelenti, hogy szoros fegyelmet kell annak magára venni, aki mesterséget tanulni, folytatni, alkotni akar. De éppen ez a szoros úton járás megóv attól is, hogy cél és értelem nélküli bizonytalankodásokkal pazaroljuk el az időt és szellemi energiát. Megment attól is, mégpedig nem utolsó sorban, hogy a szó és jelentésének kapcsolatát félreismerve tévedésekbe essünk magunk, és tévedésekbe ejtsünk másokat. A szó önmagában nem kis veszély a tudásra, mert a félreértések, sőt meg nem értések nem egy lehetőségét rejt magában a tisztán érzéki tudomásulvétel. Ha nem tudom megállapítani, hogy a *signum* milyen *res* jelzésére áll előttem, mint említettem, a fogalom és a szó kapcsolata homályos vagy félreismert marad, az értelmezésben, a megértésben hamis útra térek.

A *szemiotika* megtanít arra, hogyan lehet ezt a veszélyt az emberi lehetőségek szerint elkerülni. Azt tanítja, hogy az, amit valaki mond, három dologra vonatkozhat.

1. A szó, amit használok, egy bizonyos nyelvhez tartozik, és kapcsolatban áll annak a nyelvnek a többi szavaival, nyelvtani formák, szabályok, összefüggések szerint. Ugyanazzal a szóval kifejezhetem a főnév- és igeragozás különböző eseteit, kifejezhetek jelzőt, minőség-módhatározó, mennyiséghatározó stb. kapcsolatot; az idő meghatározásával a cselekvés jelenét, múltját, jövőjét, egyidejűséget, előidejűséget, okot, célt stb. Az ilyen kapcsolat neve *szintaktikus kapcsolat*.

2. Ilyen kapcsolatokban jelentkeznek a szavak a nyelv által közölni kívánt dologra utalva. A kapcsolatot a tényleg jelezni kívánt dologgal a szemantika vizsgálja. Ez teszi lehetővé a szó jelentéstartalmi, sokszor igen bő választékából a legmegfelelőbb változat kiemelését. A *szemantikus kapcsolat* tehát a szó kapcsolata azzal, amit jelez: a dologgal, a fogalommal, a gondolattal.

3. A jelentésváltozat kiválasztásának helyességét a közlő, a szerző intenciójának, történelmi, művelődésbeli helyzetének egészével való összefüggő felismerése biztosítja. A szó viszonya használójához, a szerzőhöz tehát a *pragmatikus kapcsolat*.

Mivel a közlési intenció csak konkrét kifejezésekben, szavakban lesz nyilvánvaló, ezért a pragmatikus kapcsolat feltételezi a szemantikust, és mert a meghatározott jelentésváltozat megint csak szavak összefüggésében nyilvánul meg, a szemantikus kapcsolat szintaktikus nélkül nem lehetséges. Önmagában csak a szintaktikus kapcsolat állhat meg, ez azonban nem jelent előnyt, mert a jelentés és a szó kapcsolatának egyensúlyát csak a hármas kap-

csolat biztosítja, és ezért a szintaktikus kapcsolat önállóságának értelmetlenség lehet az ára. „A hálnak négy lába van”, „a folyók elindulnak a hegyen lefelé”: a mondatok nyelvtanilag kifogástalanok, tartalmuk abszurdum. De mert a szavak egymáshoz való viszonya számunkra a szintaktikus kapcsolatban lesz nyilvánvaló, ez biztosítja az első lépést is a helyes tartalmi megismerés felé. Ez annyit jelent: annak az eldöntése, hogy a szerző egyáltalán mit gondol, először nyelvtanilag tisztázandó.

A most ismertetett hármasság kapcsolat zárja magába a közölni kívánt gondolatot. A szó tehát tartalmával együtt hármasság dimenzióban jelenik meg. De ebből következik, hogy a kapcsolatok csupán olyan absztrakcióval választhatók el egymástól, mint aminővel a geometriai testből a vonalat és a síkot nyerjük, de mindenesetre könnyebben érthetővé teszi a szó-fenomén szerkezetét. Ugyanezt mindig szem előtt tartva a fordításban, a következő sorrendben következnek a tennivalók:

1. Nyelvtanilag teljesen és pontosan értelmezzük a szöveget, a szavak szintaktikus kapcsolatát igyekszünk helyesen megállapítani.

2. A különböző jelentésváltozatok közül a szöveg keletkezésének ideje, a mondanivaló célja és színvonala szerint a legmegfelelőbbet próbáljuk kiválasztani.

3. Ezek már nemcsak a szöveget, de a szöveg alkotóját is érintő kérdések. Teljes tisztázásukhoz így a pragmatikus kapcsolat rekonstruálása, a szerző személyének, művelődési környezetének, gondolatvilágának és személyes intenciójának a vizsgálata szükséges.

Ilyen módon a különböző jelek és jelzések, szavak és szókapcsolatok között lassanként tájékozódva, el tudunk jutni a *res*-hez, a kifejezni kívánt gondolatához.

Ideje most már mindazt, amit a szó és az általa jelzett vagy kifejezett dolog, gondolat és fogalom viszonyáról elmondottunk, konkrét problémáinkra alkalmazni. Leglényegesebb megállapításunk talán így fogalmazható meg: liturgikus szövegeket magyarrá úgy fordíthatunk, ha a lehető leghívebben adjuk vissza a kifejezni kívánt gondolatot. Ennek elérése a legfőbb tennivaló. Helyes megoldásából adódik az a rendező elv, melynek segítségével a fordítás nyelvtani, stílári, de még zenei problémáit is sikeresebben tudjuk megoldani.

Abban a helyzetben vagyunk, hogy a szakrális, liturgikus szövegek elsődleges nyelvi problémáját, a nyelvi szakralitás kérdéseit az egyik előző alkalommal már megbeszéltük, és a mai előadás bevezetőjében leglényegesebb eredményeinket felidézhettem. Továbbá világossá vált az is, hogy a szakrális nyelv kötött szókincsű, szigorú grammatikájú, magas stílári igényű nyelv. Merít a héber és antik-római vallásos nyelvi hagyományokból. És mert a liturgia (*leitourgia*) magába vonja a *religio* közügy-jellegét is, a köz dolgaiból szólás *ars*-ának, a retorikának szabályai szerint rekonstruál.

Ámde a meggondolások még csak a gondolati tartalom formális körülírását teszik lehetővé. Ez utóbbi azonos lesz majd a liturgiában évenként újra életmennyé váló Krisztus-misztériummal, a szent titkok ünneplésének gondolatvilágával, s az első századok egyházának a misztériumokról vallott és a híveknek tudtul adott tanításával, lényegében a szenthagyományal. Ez áll a misekönyv klasszikus szövegeire: csaknem egészében a „de tempore” rész-

re, nem zárva ki a két rész több vagy kevesebb szövegét. Ha már újabb, karoling-kori (Mindenszentek) vagy gótikus (Úrnapija), későközépkori (Úr színe-változása), barokk (különféle szentek könyörgései), XIX–XX. századi (Jézus szíve, új Nagyboldogasszony) szövegekről van szó, a feladat látszólag könnyebb lesz, mert a grammatikális és stiláris antik fegyelem fokozatosan alább száll, a jelentéstörténetben a mi szóhasználatunkhoz és értelmezésünkhöz mind közelebb jutunk. Valójában az újkori szövegekben a gondolat és a szó objektív, precíz formai és tartalmi kapcsolatának fellazulása az újkori devocionális nyelv terjengőségének, sokszor fogalmi áttekinthetlenségének adja át helyét. Vizsgálódásainkban ez alkalommal a szakrális nyelv klasszikus példáinál, a szakramentáriumok szövegénél és nyelvénél maradunk.

Az eddig elmondottak erősen csak nyelvi elméleti konklúziókhoz vezetnek. Gyakorlati hasznosításukat kíséreljük meg a pünkösd utáni IV. vasárnap („Dominus illuminatio mea”) könyörgésének fordításában. Az idő, a pünkösd utáni vasárnapok sora az Isten országa misztériumának elmélyítése évről évre; a vasárnap evangéliuma a csodálatos halfogás („in verbo tuo laxabo rete” – a te szavadra kivetem a hálót), az Egyház küldetése és sorsa a világban. A könyörgés latinja így hangzik:

Da nobis, quaesumus, Domine, ut et mundi cursus pacifice nobis tuo ordine dirigatur et Ecclesia tua tranquilla devotione laetetur. Per Dominum nostrum...

Az oráció, mint minden misekönyörgés, kérést tartalmaz: „Quaesumus, Domine”. Az Úrtól valamit kértünk saját magunk számára. A „nobis” a kérés végcélját érinti, tehát *dativus finalis*. Így is mondhatnánk: „kérünk, Urunk, add meg nekünk, hogy...” De ha a latin eredetiben lévő sorrendet a szavakban meg akarjuk őrizni, így hangozhat: „Add meg nekünk...”.

A kérés tárgyát az „ut et... et...” mellékmondat fejezi ki, kettős mellérendeléssel. Ez arra figyelmeztet, hogy kérésünk kettős, két különböző, bár egymással összefüggő dologra irányul. A kérés kettős tárgyának különböző voltát két *nomen* [= főnév] és két *verbum* [= ige] teszi teljesen nyilvánvalóvá: „mundi cursus... dirigatur – Ecclesia tua... laetetur”. A világ és az Egyház különállásának gondolatát már a szintaktikus elrendezés is kifejezi. Nézzük meg most közelről a két *nomen*. Míg az „Ecclesia tua” értelme teljesen világos, mit kell pontosan a „mundi cursus” alatt érteni? Beletartozik-e a gondolati és kifejezésbeli szerkezetbe annyira, hogy helytelen értelmezése az oráció gondolatának félreértéséhez vezet? Szükségképpen tartozik-e a „mundi cursus” kifejezéshez a „dirigatur” ige? A „mundus” értelme lexikálisan és a szakrális szóhasználat szerint egyaránt világos, ezért a „cursus” jelentésana felé fordíthatjuk figyelmünket. „Cursus” a „curro” igéből származik, s a futás, a továramodás cselekménye. A szemantikai értelmezés több jelentésváltozat körül foghat. „Cursus maritimi”: ‘tengeri utak’, vagy ‘útvonalak’ (Cicero, Nat. deorum 2, 131); „cursus publici”: a ‘birodalmi postavonalak’ (Cod. Just. 12, 51); „cursus stellarum, cursus siderum”: ‘csillagzatok járása’ (Cicero, Rep. 6, 17; Cicero, Tusc. 5, 10); „cursus fluminis” (Cicero, Div. 1, 38). Inkább elvonatkoztatva és képes értelemben: „cursus rerum” (Cicero, Div. 1, 27), „totius vitae cursus” (Cicero, De officiis 1, 11). A „mundi cursus” nyilvánvalóan ez utóbbi jelentésváltozathoz fog csatlakozni. Ez a kapcsolat a képszerűséget konkretizáló ige melléállításával lesz majd határozottabb.

„Cursum dirigere aliquo”: ‘futását valahová irányozni’ (Cicero, Nat. deorum 2, 152); „fluminis cursum dirigere”: ‘a folyóvíz lefolyását a kanyarok átvágásával (szabályozásával) egyenes irányba vinni, hogy az többé ne össze-vissza kanyarogjon, hanem a megszabott irányt betartsa’. Az irány ugyanis: „ordo” – és ezért: „ordine egredi”: ‘a sorból kilépni’ katonáknál (Sallustius, De bello Jugurthino 51). Sőt: „nullo ordine iter facere”: ‘irány nélkül tévelyegni’ (Cicero, De oratore 2, 26).

A most elősorolt jelentésváltozatok segítségével tudunk lehetőséget találni a vizsgált kifejezés bővebb értelmezésére: ‘a világ folyása, miként a folyóvízek útja az Isten által megszabott irányt követelve szabályoztassék, igazodjék’. Ugyanis a „tuo ordine”: vagy ‘a te rendelésed szerint’, vagy: ‘az általad megszabott irányban’. Vö. „in verbo tuo laxabo rete” (= a te szavadra kivetem a hálót)... Megjegyzendő még, hogy a „tuo ordine dirigatur” összefüggésben a „tuo ordine” ablativus rei efficientis [= végrehajtó határozó], melytől a cselekvés (dirigere, dirigi) kezdetét veszi. De még a „dirigatur” mellé helyezett módhatározó („pacifice”) is az „ordo” vonzásában tart minket, ha arra gondolunk, hogy a „pax: tranquillitas ordinis” [= a béke: a rendből fakadó nyugalom]. Végezetül a „pacifice dirigatur”-hoz tartozik a „nobis” dativus, nyilván dativus commodi; fordítása tehát joggal lehet: ‘a mi javunkra’. Az első mellérendelés így fordítható: „hogy mind e világ rendelésed szerint békecségesen a mi javunkra igazodjék...”.

Már kevesebb problémát okoz a második mellérendelés, *nomenjének* világos volta miatt: „Ecclesia tua... laetetur”: ‘Egyházad örvendezzék’. De min örvendezzék? „Devotione”, ami tehát ablativus causae [= okhatározó]: ‘annak, hogy neked szentelheti magát’. [A közreadó megjegyzése: A *devotio* szó ez ökeresztény értelmezését a szerző a kánonfordítás jegyzeteiben fejtette ki.] De a *devotio*-nak jelzője is van: „tranquilla”. A „tranquilla” és a „tranquillitas” a természet dolgainak jelzője, illetőleg állapota. „Tranquillum aer, tranquillum mare”, vagy: „tranquillitas aeris, maris” [= a lég vagy a tenger nyugodt volta]. A *devotio*-nak, az egyház Istennek szenteltségének jelzője, nyilván gondolati kapcsolatot tart az előző mellérendelés, a „tuo ordine pacifice” kifejezésével, és az Egyház *devotio*-jának olyan külső („mundi cursus!”) körülményeire utal, amelyek mentesek a viharoktól, zavaroktól, háborítás-tól. A második mellérendelés a szintaktikus és a szemantikus értelem szerint tehát így fordítható: „...Egyházad pedig (ez lehet az *et... et* egyszerűbb visszaadása) azon, hogy magát háborítatlanul neked szentelheti, örvendezzék”.

A teljes oráció tehát így fog hangzani:

„Add meg nekünk, kérünk, Urunk, hogy e világ folyása rendelésed szerint békecségesen a mi javunkra igazodjék, Egyházad pedig azon, hogy háborítatlanul neked szentelheti magát, örvendezzék. A mi Urunk...”

Ez a fordítás kissé körülírás-szerűnek hat – látszólag. A valóságban csak a két nyelv grammatikai különbségei miatt szaporodott meg a magyar szövegben a szavak száma, és egy esetben a szakrális terminus *technicus* (*devotio*) nehéz visszaadhatósága miatt. A szakramentárium szövege által kifejezni kívánt értelemhez azonban – ezt tehát elmondhatjuk – az előljáróban hosszasan fejtegetett hármas értelmezési vonatkozás, a szintaktikus, a szemantikus és pragmatikus mérlegelésével sikerült közelebb jutni.